

ԱՐԱԲԿԻՐ ԳԱՎԱՌԱԿԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ
1830-1880-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Բանալի քառեր – Արաբկիր, Արևմտյան Հայաստան, հայերի թվաքանակ, արտագաղթ, միսիոներ, Խարբերդ, Մաշկերտ, Անջրդի, Շեփիկ

Արաբկիր քաղաքը շրջակա շուրջ տասը հայաբնակ գյուղերով ընդգրկված էր Փոքր Հայքի կազմում: Օսմանյան տիրապետության շրջանում այն որոշ ժամանակ Սեբաստիայի նահանգի գավառներից էր, իսկ 1878-1880 թթ., երբ կազմվեց Խարբերդի նահանգը, այն որպես առանձին գավառակ դարձավ դրա մի մասը:

Արաբկիրցի ուսուցիչ, մտավորական Ս. Ամատյանի կարծիքով, արաբկիրցիների լեզվից կարելի է ենթադրել, որ հայերն այստեղ հաստատվել են Հայաստանի ծայրագույն ու պարսկախառն գավառներից¹: Ինչ վերաբերում է Արաբկիր քաղաքի հայությանը, ապա հայտնի է՝ նրանք տեղափոխվել են XIX դարի սկզբներին մեկ այլ բնակավայրից, որն այդուհետ կոչվեց Անդի քաղաք կամ Էսկիշեհիր:

Արաբկիրը գտնվում էր գեղատեսիլ վայրում՝ շրջապատված պտղատու այգիներով, որոնցում գերակշռում էր սպիտակ թթենին: Թե՛ շրջակա գյուղերում և թե՛ բուն Արաբկիրում հայ բնակչության հիմնական զբաղմունքը եղել է մետաքսագործությունը, որը մեծ համբավ է ունեցել Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում: Այս մասին գրել են Արաբկիր այցելած, այդ թվում՝ օտարերկրացի ժամանակակիցները: Մասնավորապես, Էրզրումում Անգլիայի հյուպատոս Ջ. Բրանտը տեղեկացնում է, որ Արաբկիրի հայերը հիմնականում զբաղվում էին բամբակե ապրանքների արտադրությամբ: Ըստ նրա՝ Արաբկիրը բարգավաճող քաղաքներից էր: 1835 թ. Արաբկիր այցելած Ջ. Բրանտի վկայությամբ՝ այնտեղ բնակվում էին 4800 մուսուլման և 1200 հայ ընտանիքներ²:

Արաբկիրում ապրող հայ բնակչության թվաքանակի և կենցաղի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում անգլիացի աշխարհագրագետ, ճանապարհորդ Ու. Էինսվորթը, որը 1840 թ. այցելել է Միջին

¹ Տե՛ս Փոլատեան Ա., Պատմություն հայոց Արաբկիրի, Նիւ Եորք, 1969, էջ 59:

² Տե՛ս Brant J., Journey through a Part of Armenia and Asia Minor in the Year 1835 // “Journal of the Royal Geographical Society of London”, 1836, vol. 6, p. 205:

Ասիայի տարբեր շրջաններ, եղել նաև Արաբկիրում և Մալաթիայի մի շարք բնակավայրերում: Նա գրում է, որ Արաբկիրի կլիման բարենպաստ էր, այգիներում աճում էին բոլոր տեսակի մրգեր ու բանջարեղեն, հետևաբար շուկան լի էր տարատեսակ բարիքներով: Բնակավայրը հայաշատ համարող հեղինակը մի շատ կարևոր դիտարկում է անում. «Ինչպես կարելի է ակնկալել, որքան շատ քրիստոնյաներ, այնքան ավելի շատ արտադրություն»¹: 1849-1850 թթ., ըստ ռուս գեներալ Ե. Չիրիկովի, Արաբկիրում բնակվում էր 4000 ընտանիք²:

Արաբկիրի տեղադրության, բնակչության զբաղմունքների, թվաքանակի վերաբերյալ կան բազմաթիվ տվյալներ ամերիկացի միսիոներների հիշատակություններում, որոնք այդտեղ էին գործունեություն ծավալել 1840-ական թվականների վերջերից: Ինչպես մյուս բնակավայրերում, Արաբկիրում ևս ավետարանականության մուտքը բնակչության շրջանում սահուն չի ընթացել, այլ ուղեկցվել է որոշակի ճնշումներով, եկեղեցու և բնակչության անհանդուրժողականությամբ: «Միշընըրի հերալդ» ամերիկյան ամսագրում տպագրված հրապարակումներից մեկում, որը գրվել է Կ. Պոլսում, մեջբերվում է միսիոներ Հ. Հոմսի վկայությունը. «Եփրատի ուղղությամբ և վերին մասում կան մի շարք բնակավայրեր, որտեղ հայերի մեջ կան ավետարանական մտածողությամբ և (հուսանք) հավատափոխ եղած անձինք»: Հեղինակը առաջին հերթին նկատի ունի Արաբկիրը, որտեղից մի հավատափոխ հայ ասել է, որ «ինքն ու իր եղբայրը հեռացել են հայկական եկեղեցուց, և որ թուրք նահանգապետը իրեն չի պաշտպանել, հայերի հոգևոր առաջնորդին թույլ տալով, որ իրենց խայտառակի»³: Տարիների ընթացքում, սակայն, իրավիճակը հարթվում է, և հայերի շրջանում ավելանում է բողոքականության հետևորդների թիվը:

Այսպես, 1851 թ. նույն ամսագրի հրապարակումներից մեկում թվարկվում են Օսմանյան կայսրության այն բնակավայրերը, որտեղ գործունեություն են ծավալել ամերիկացի միսիոներները: Ի թիվս այլոց, հիշատակվում է և Արաբկիր բնակավայրը, որը, ըստ հաղորդագրության, ուներ 9000 հայ բնակիչ⁴: Ըստ ամերիկացի միսիոներների մեկ այլ տեղեկագրի՝ Արաբկիրը 1853 թ. ուներ շուրջ 6000, իսկ շրջակա գյուղերի հետ միասին՝ 15000 հայ բնակիչ⁵: Ջարմանակի չէ, որ ամերիկացի միսիոներների հրապարակումներում նախևառաջ հիշատակվում է հայ բնակչությունը, քանի որ նրանց գործունեության հիմնական շրջանակը հայերն էին:

¹ Ainsworth W., Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia, vol. II, London, 1842, p. 5.

² Путевой журналъ Е. И. Чирикова, русскаго комиссара-посредника по турецко-персидскому разграниченію 1849-1852: Записки Кавказскаго Отдела Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, кн., под ред. М. А. Гамазова, СПб., 1875, с. XXXI.

³ "The Missionary Herald", 1849, February, p. 68.

⁴ St' u "The Missionary Herald", 1851, October, p. 352:

⁵ St' u "The Missionary Herald", 1853, February, p. 51:

Ամերիկացի բժիշկ Ֆ. Ջեթթը ևս 1856 թ. դեկտեմբերին Սվազից գրած նամակում մանրամասնում է, որ Արաբկիրի և նրա գյուղերի հայերի մեծ մասը առևտրականներ են, որոնք ամիսներով մեկնում էին Էրզրում և Հալեպ՝ զբաղվելու առևտրով, ապա վերադառնում իրենց հարազատ բնակավայրերը: Նա փաստում է, որ նրանք իրենց արդեն համարում էին լուսավորյալ բողոքականներ¹: Թերևս այս պատճառով միսիոներական գործունեությունն Արաբկիրում ավելի արագ տեղի ունեցավ, քան Խարբերդում և տարածաշրջանի այլ բնակավայրերում:

Այս ժամանակաշրջանին առնչվող ուշագրավ հրապարակումներից մեկում ամերիկացի միսիոներ Ք. Փոլարդը հիշատակում է Արաբկիրում տարածված հիվանդության մասին, որի պատճառով շատերը մահանում էին, սակայն բողոքական ընտանիքների հիվանդների մեծ մասն առողջանում էր²: Նա այս երևույթը պատճառաբանում է բողոքականների ճշմարիտ հավատով առ Աստված: Ավետարանականների միությունը 1866 թ. հավաք է կազմակերպել Արաբկիրում, որին մասնակցել են ավետարանականներ ոչ միայն շրջակա գյուղերից, այլև Մալաթիայից, Բալուխից և այլ բնակավայրերից³:

Ընդհանրապես, բոլոր արաբկիրցիներին բնորոշ էին կրոնասիրությունը, անկասկած նաև՝ մաքրասիրությունը և հյուրասիրությունը: Շրջակայքում արաբկիրցիները ճանաչված էին նաև իբրև լավ արհեստավորներ: Ս. Ամատյանը գրում է, որ Արաբկիրի գյուղացիները լավ ժամագործներ էին, ճարպիկ ու հավատարիմ սպասավորներ, սեղանապետներ, խոհարարներ, մատակարարներ, ձիաբույծներ, նաև՝ լեզուներ իմացող թարգմանիչներ, գրագիրներ, քաղաքի և գյուղերի վարժարանների ուսուցիչներ⁴:

Արաբկիրցիներին հատուկ էր կրթության նկատմամբ պահանջկոտությունը, հետևաբար այստեղ շատ էին ուսյալ և կիրթ անձինք: Մասնավորապես, ըստ Ս. Ամատյանի 1880-ական թվականներին վերաբերող տվյալների՝ Արաբկիրի տղամարդկանց շուրջ 90 տոկոսը գրել և կարդալ գիտեր⁵: Այդ մասին նշվում էր նաև միսիոներների՝ Արաբկիր քաղաքին և շրջակա գյուղերին առնչվող տեղեկագրերում: Դրանցից մեկում, որը վերաբերում է 1850-ական թվականներին, նշված է. «Այստեղ կրթության վիճակն ավելի լավ է, քան տարածաշրջանի որևէ այլ վայրում: Գրեթե բոլորն այստեղ կարողանում են կարդալ, շատերը գիտեն քերականություն»⁶:

Այդուհանդերձ, հարկ է անդրադառնալ նաև պանդխտության, արտագնա աշխատանքի խնդրին, քանի որ այն բնորոշ էր ոչ միայն ակնցիներին,

¹ Տե՛ս «The Missionary Herald», 1857, May, p. 139:

² Տե՛ս «The Missionary Herald», 1859, May, p. 156:

³ Տե՛ս **Wheeler C. H.**, Ten Years on the Euphrates or, Primitive Missionary Policy Illustrated, Boston, 1868, p. 257-261:

⁴ Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», 1885, մարտ, էջ 106:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 107:

⁶ «The Missionary Herald», 1853, February, p. 51.

այլն արաբկիրցիներին: Արաբկիրի գավառակի գրեթե բոլոր բնակավայրերից տարիներ շարունակ տղամարդիկ մեկնում էին արտագնա աշխատանքի հեռու և մոտ գտնվող բնակավայրեր, սակայն գլխավորապես խոշոր քաղաքներ, օրինակ՝ Հալեպ, Ադանա, Խարբերդ, Կ. Պոլիս և այլն: Դեռևս Ու. Էինսվորթը հատրդում է, որ Արաբկիրը հայտնի էր նրանով, որ աշխատողներով էր ապահովում ոչ միայն Հալեպը, այլև մեծ քաղաքները: Նրանք մի քանի տարի հետո վերադառնում էին՝ հաստատվելու իրենց գեղատեսիլ ծննդավայրում¹:

Արաբկիրցիների պանդխտության պատճառները քննարկելիս հարկ է նշել դրանցից առաջնայինները. նախ՝ բազմամարդությունը հողային կալվածքների համեմատ, այնուհետև՝ հողագործության նկատմամբ անտարբերությունը: Մյուս կողմից, ճոխ, հարմարավետ կյանք վարելու արաբկիրցիների, ինչպես նաև ակնցիների ձգտումը պարտադրում էր վաստակել ավելի շատ, քան համեստ կենցաղավարման պարագայում: Հրապարակախոս, մտավորական Մ. Նաթանյանը Արաբկիրի մասին գրում է. «Տուները շինուած են որպէս բոլոր ոչ հարթ մակերեւոյթ ունեցող քաղաքաց, ամփիթէատրոնի ձեւով կարգ ըստ կարգէ բարձրացեալ սանդղդանման: Տուներու ներքին երեւոյթ ու ձեւը աւելի Հալեպի ճաշակ կը ներկայացնէ: Ամենն ալ քարակերտ են և յատակնին մեծաւ մասամբ ծածկեալ կամ սրատաշ ընտիր քարերով և կամ տախտակով»²: Ինչպես իրավացիորեն մատնանշում է Ս. Էփրիկյանը, «այդ ամենը արդիւնք են պանդխտութեան՝ որ իւր բազմադիմի վնասներովն հանդերձ, քաղաքակրթութեան ճաշակն զարգացնելու յատկութիւն ևս ունի»³: Մեր կարծիքով ևս, Արաբկիրի տների ճոխությունն ու գեղեցկությունը արդյունք էին պանդխտության, որի ընթացքում արաբկիրցիները թե՛ վաստակում էին շքեղ տներ կառուցելու միջոցներ և թե՛ ծանոթանում ժամանակի մոտեցումներին, նորություններին, սովորում դրանք և ձեռք բերում ճաշակ: Մի կողմից պանդխտության պատճառ կարող ենք համարել հարմարավետ կենցաղ ունենալու ձգտումը, մյուս կողմից հենց դա կարող էր հետևանք լինել մեծ քաղաքներում ապրած կյանքի. պանդուխտ հայերը փորձում էին ծննդավայրում իրենց ընտանիքների համար ստեղծել այլ բնակավայրերում տեսած ապրուստի, կենցաղի պայմաններ:

Ամերիկացի միսիոներների գործունեության հաջողությունը ևս կարևոր ազդակ էր արևմտահայերի գաղթի համար: Խոսքը վերաբերում է հատկապես Խարբերդի նահանգի տարածքում ընդգրկված բնակավայրերի հայ բնակչությանը, քանի որ միսիոներներն այդտեղ մեծ հարգանք էին վայելում, նպաստում բնակչության շրջանում կրթալուսավորչական գաղափարների

¹ Տե՛ս **Ainsworth W.**, նշվ. աշխ., էջ 5:

² «Մասիս», 1885, թիւ 3755, փետրուար 2, էջ 655:

³ **Էփրիկեան Ս.**, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 280:

տարածմանը: Հետագայում՝ հատկապես 1880-ական թվականներից հետո, արաբկիրցիների գաղթին նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ արտասահմանից սկսեցին ներմուծել մեծ քանակի կերպասեղեն, այն դեպքում, երբ նախկինում արաբկիրցիներն էին այս ոլորտի առաջատարներից: Ուստի վերջիններիս շրջանում աճեց գործազուրկների թիվը, հետևաբար նրանք հարկադրաբար դիմեցին արտագնա աշխատանքի, ինչպես նաև, ցավոք, ընտանիքներով այլ բնակավայրերում հաստատվելու¹:

1870-ական թվականներին, ըստ բրիտանացի գինվորական Ֆրեդ Բարնբիի, Արաբկիրում ապրում էր 3000 ընտանիք², մինչդեռ «Փունջ» պարբերականի 1870 թ. համարներից մեկում բերվում է այլ տվյալ՝ ավելի քան 4000 ընտանիք³:

Ս. Ամատյանը ևս արժեքավոր տվյալներ է հաղորդում 1880-ական թվականների Արաբկիր քաղաքի և շրջակա գյուղերի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ: Մասնավորապես, ըստ նրա՝ Արաբկիր քաղաքն ուներ 4000 ընտանիք, որի կեսից ավելին հայեր էին⁴: Արաբկիր քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ կան նաև այլ սկզբնաղբյուրներում: Մ. Նաթանյանը գրում է, որ 1885 թ. դրությամբ Արաբկիրում ապրում էին 9000 հայ (որից 700-ը բողոքականներ էին, 125-ը՝ կաթոլիկներ), ինչպես նաև 8500 թուրք բնակիչներ⁵:

Արաբկիրի հայաբնակ բնակավայրերն էին Ամպրկա, Շեփիկ, Ծագ, Կոսնի, Էհնեցիք, Խոռոչ, Մաշկերտ, Սաղմկա, Ծապլվար, Անջրդի, Աղըն, Վանք, Հասկնի, Քուշնա, Վաղշեն գյուղերը: Միայն հայերով բնակեցված էին Շեփիկ, Քուշնա, Ծագ ու Սաղմկա գյուղերը, մյուս բնակավայրերում հայերից բացի ապրում էին նաև թուրքեր: Ընդ որում Աղն, Վանք, Հասկնի, Քուշնա, Վաղշեն հայկական բնակավայրերը ընդգրկված էին Աղինի գյուղախմբում, որի մյուս գյուղերը հայաբնակ չէին:

Արաբկիրի հայաբնակ գյուղերից Ս. Ամատյանը հիշատակում է Անջրդին՝ 200 տուն բնակչությամբ, որից 130 տունը հայեր էին: Սաղմկան ուներ 30 տուն հայ բնակիչ, Մաշկերտը՝ 60 տուն հայ և 10 տուն թուրք, Ծագը՝ 80 տուն հայ, Վաղշենը՝ 30 տուն հայ⁶:

Արաբկիրի մի քանի բնակավայրերի վերաբերյալ տվյալներ է հաղորդում նաև ամերիկացի միսիոներ Ռիչարդսոնը, որը 1859 թ. Արաբկիր քաղաքից գրում է, որ Մաշկերտն ուներ 140 տուն հայ և 15 տուն թուրք բնակիչ, զուտ

¹ Տե՛ս «Փունջ», 1870, յունուար 27, թիւ 500:

² Տե՛ս Armenians in the Ottoman Empire. An Anthology of Transformation 13th -19th Centuries, Edited by V. Ghazarian, Waltham, Mass., 1998, p. 487-489:

³ Տե՛ս «Փունջ», 1870, յունուար 27, թիւ 500:

⁴ Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», 1885, փետրուար, էջ 66-67:

⁵ Տե՛ս «Մասիս», 1885, թիւ 3755, փետրուար 2, էջ 655:

⁶ Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», 1885, մարտ, էջ 108-112:

հայաբնակ Շեփիկն ուներ 40 տուն բնակիչ, Ծագը՝ 60 տուն հայ բնակիչ¹: Ս. Ամատյանը հիշատակում է նաև Արաբկիրի հայաբնակ Կռանի, Էհնեցիք, Խոռոչ, Քուշնա, Հասկնի փոքր գյուղերի մասին:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ Արաբկիր քաղաքը XIX դարի 80-ական թվականներին ուներ շուրջ 10000, իսկ գավառակը՝ շուրջ 15000 հայ բնակիչ:

Арпине Баблумян – Армянское население области Арабкир в 1830-1880 гг.

Область Арабкир исторически была частью Малой Армении и входила в состав провинции Себастья, а с 1878-1880 гг. – провинции Харберд. Город Арабкир, который был расположен в живописном месте, окруженном фруктовыми садами, был одним из самых процветающих и важных городов Западной Армении. Интересные факты о численности армян в Арабкире и их жизнедеятельности приводят в своих воспоминаниях и исследованиях британский консул в Эрзруме Дж. Брант, английский географ и путешественник У. Эйнсворф, русский генерал Е. Чириков. Ценные данные об этой области также были опубликованы в записках американских миссионеров. Рассматриваются причины миграции армян из Арабкира в другие населенные пункты, в частности в Алеппо, Константинополь, Харберд и другие места. Согласно приведенным данным, в городе Арабкир в 1880-е годы проживало около 10 000 армян, а в области – около 15 000.

Arpine Bablumyan – Armenian Population of Arabkir Region in 1830-1880s

The Arabkir region was historically part of Lesser Armenia affiliated with the province of Sebastia, and from 1878 to 1880s – with the province of Kharberd. The city of Arabkir was located in a picturesque place surrounded with orchards. It was one of the most prosperous and important cities of Western Armenia. British Consul in Erzurum J. Brant, English geographer and traveler W. Ainsworth, Russian military, General E. Chirikov wrote about Armenians in their memories and researches providing interesting facts about their lives and the number of Armenian population. Some valuable data about this region were also published in the notes of American missionaries. The reasons for the migration of Armenians to other settlements, in particular to Aleppo, Constantinople, Kharberd and other places are also discussed. According to the above mentioned data in 1880s about 10000 Armenians lived in Arabkir city and about 15000 in the region.

¹ Տե՛ս «The Missionary Herald», 1860, April, p. 104: